

УДК 811.161.2:81'28(477.61)

Магрицька І. В.

ВЕРБАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ОБРЯДУ КОМОРИ У СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ ЛУГАНЩИНИ

У статті представлено лексику, що характеризує процесуальну, агентивну і предметну сторони обряду комори в українських говірках Луганської області; весільні найменування описано в широкому етнолінгвістичному контексті.

Ключові слова: весільні номени, обрядова семантика, мотиваційна ознака, символіка, евфемізми, конотація.

Магрицька І. В. Вербальный компонент обряда «коморы» в восточнослобожанских говорах Луганщины. – Статья. Представлена лексика, отражающая процессуальную, агентивную и предметную стороны обряда первой брачной ночи в украинских говорах Луганской области; свадебные названия описаны в широком этнолингвистическом контексте.

Ключевые слова: свадебные лексемы, обрядовая семантика, мотивационный признак, эвфемизмы, коннотация.

Mahrytska I. V. Verbal component of the komora ceremony in the dialects of Eastern Slobozhanshchyna of Luhansk region. – Article.

The article describes the lexis, representing the procedural, agentive and objective aspects of the komora ceremony in the Ukrainian dialects of Luhansk region. Wedding terms are described in the wide ethnolinguistic context.

Key words: wedding nomens, ceremonial semantics, motivational feature, symbolism, euphemisms, connotation.

Перспективним напрямом сучасної славістики є етнолінгвістика – галузь мовознавства, яка вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу: міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією та ін. [20, с. 164]. Один з аспектів етнолінгвістики – вивчення явищ традиційної народної духовної культури як цілісного культурного тексту в єдності, взаємодії і взаємозумовленості вербальних і невербальних засобів вираження значень.

Етнолінгвістичні дослідження мовних фактів, пов'язаних із традиційною родинною обрядовістю українців, завжди зберігатимуть свою актуальність, оскільки їх здійснення відкриває шлях до встановлення зв'язків між матеріальною і духовною культурою етносу і висновків про світосприйняття наших предків.

Оскільки з-поміж інших родинних обрядів весільний досі збережений якнайповніше, це уможливорює спостереження за його вербальною стороною в різних українських діалектах у наш час.

Безсумнівно наукову цінність становить етнолінгвістичне дослідження обряду комори – особливого звичаю першої шлюбної ночі, який донедавна зберігав рудименти давніх землеробських культів (адже статевий акт у весільних піснях порівнюється з оранкою незайманої землі [2, с. 281]) й, очевидно, у минулому належав до жіночих ритуальних ініціацій [2, с. 318].

Цей обряд як культурний феномен здавна привертає увагу вчених. Так, ще в XVII ст. французький етнограф і мандріник Г. де Боплан детально описав мало не прилюдну дефлорацію дівчини-нареченої [1, с. 66–68]. Опис обряду комори з різних українських теренів, а також весільні пісні, пов'язані із цим обрядом, знаходимо у працях відомих етнографів кінця XIX – початку XX ст. (Х. Вовка, І. Данильченка, В. Кравченка, В. Милорадовича, П. Чубинського), а також у матеріалах Етногра-

фічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. Структуроване весілля, елементом якого є обряд комори, подають пізніші етнографічні праці Н. Здоровеги, В. Борисенко, І. Несен.

Сьогодні український весільний обряд комори є об'єктом уваги більшою мірою етнологів [3; 6; 10], меншою – етнографів [8; 12], культурологів [9] та етнолінгвістів [18].

Досі мало наукових публікацій про східнослобожанський діалектний континуум як ареал пізнього формування; не здійснено й цілісного етнолінгвального опису обряду першої шлюбної ночі з теренів Східної Слобожанщини.

Наша розвідка має на меті представити лексику, що відбиває процесуальну, агентивну і предметну сторони обряду комори, й описати весільні номени в широкому етнолінгвальному контексті.

Аналіз ґрунтується на емпіричному матеріалі, зібраному польовим методом у 102 українських селах переважно північної частини Луганської області в середині 90-х рр. минулого сторіччя за спеціально укладеною програмою, а також на зафіксованих на аудіоплівку описах східнослобожанського весільного обряду. Нашими інформантами були люди, які добре знають традиційне весілля. У діяхронному аспекті використано давніші описи слобожанського весілля [4; 7; 14].

Дозволимо собі погодитися з висновком етнологів [6, с. 192] про те, що обряд комори відбувався в регіонах, де практикувалася спільна ночівля молоді на вечорницях. Так, в одному із сіл на Луганщині, де існувала перевірка молодої на цнотливість, нам розповіли: «Примісткі намбицують, рядна настелюють і сплять усі разом. На восьми душ робили примісткі: чотири дівчат і чотири хлопці. А договір був такий: до кого буде хтось надолужати – обзивайся. І робили так, що всі дівчата були хоробіші» (тут примісткі – «дерев'я-

ні лави», *надолужати* – «надокучати», *хоробі* – «цнотливі»).

Учені стверджують, що збереження дівчатами недоторканості до весілля, а також публічний осуд дошлюбних сексуальних стосунків – загальноукраїнська традиція. Певним доказом цього може слугувати й почута нами розповідь одного з наших земляків – відвідувачів музею на місці колишнього німецького концентраційного табору «Заксенгаузен». Під час екскурсії групі туристів, серед яких він був, розповіли, що, коли в період Другої світової війни молодих українців забирали до Німеччини, їм спочатку робили медогляд на виявлення можливих хвороб та придатності їх до фізичної праці – і, за статистикою німецьких лікарів-гінекологів, 96% українських дівчат були незайманими (для порівняння: 90% тодішніх німкенів утратили свою цнотливість до шлюбу).

Старші люди, з якими ми спілкувалися під час експедицій, кажуть, що після недовгого перебування за весільним столом молодих відправляли спати в окреме приміщення – комору чи сусідську хату. Свашки стелили постіль, а свекруха вручала невістці нову сорочку.

Висока народна мораль вимагала від дівчини-слобожанки збереження цноти до весілля, і більшість дівчат дотримувалася цього правила. Після першої шлюбної ночі з'ясовувалося, чи була молода цнотливою. Знали, що жених, якщо любив наречену, міг довести її «порядність» нечесним шляхом: брав голуба і його кров'ю позначав сорочку та простирadlo – казали, що *голуб'яча кров підходить під людську*. Часто з молодою відправляли спати сторонню людину – друга (розпорядника весілля від роду молодого) або ж він був присутнім при цьому.

У давньому обряді перед шлюбною ніччю молода роззувала чоловіка, а він бив її халявою по спині й велів узяти гроші, що випали з халяви [7, с. 170]. Наші інформанти розповіли, що дружка брав із собою двох свідків – чоловіка та жінку, які приносили курку або півня і в разі, якщо шлюбна ніч закінчувалася щасливо, ловили птаха й варили на вогнищі, а самі стрибали через нього. У цьому ж випадку свашки знімали з молодої сорочку і як аргумент невинності дівчини показували усім присутнім гостям; мати молодого підносила дітям солодке вино; до батьків молодого відправляли послив, які з галасом, музикою й танцями повідомляли про щасливий кінець шлюбної ночі. У минулому посли молодого несли із собою варену чи сиру курку, якою дружка пригощав батьків молодого: батькові давав курячу голову, матері – задню частину, іншим родичам – по шматку [7, с. 172].

Якщо ж молода виявлялася нечесною, то цього ж вечора їй співали сороміцьких пісень і все руйнували в хаті: *дружко ковиряє грубу, долівку довбє, все в хаті розкидає, щоб молода утлом*

поприбирала все й пісочком зсіпала; горіх молоділи, комин обдирали, всю долівку зривали; стіни драли, коминя.

Частіше молода виявлялася цнотливою й весілля завершувалося щасливо. Наступного ранку мати молодой приносила зятеві сніданок, гості молодого влаштовували веселе гуляння з музикою, танцями, співами та демонстрацією відповідних атрибутів.

Для обстеженої нами території характерна різноманітність давніх традицій вшанування дівчини, яка зберегла цноту, та її батьків, але обов'язковими знаками цього були символічні предмети червоного кольору. В іншому ж випадку наступного дня продовжувалося прилюдне ганьблення молодой та її родини, що також донедавна зберігало численні традиції з використанням інших атрибутів. Часто на цьому весіллі й завершувалося. Бувало навіть, що після публічного сорому та глузування молода або хтось із її батьків покінчували життя самогубством: *«Булó п'ять год наза́д такé: матері наділи на ши́ю хому́т, а вона злі́зла на сті́л та все на столі поперекида́ла й перетопта́ла, а наутро нівéсти ба́тько повісився»*.

Сучасний обряд комори відрізняється від давнього відсутністю демонстраційних дій і атрибутів, він не має продовження, оскільки сьогодення мораль не дуже вимоглива до цнотливості дівчини-нареченої, що стала таїною для молодой пари. Калина на короваї, традиційний символ дівочої невинності, наявна тепер на кожному без винятку весіллі, навіть якщо молода вже вагітна.

С. Маховська відзначає, що у зв'язку з падінням моралі, поширенням урбанізації та цивільних шлюбів обряд комори від 1930-х рр. почав зазнавати змін, однак цю традицію повністю не знівелювано [10, с. 138].

Найпоширенішими елементами демонстрації цнотливості молодой в регіональному весіллі є такі реалії, як калина на короваї, червоні стрічки та заполоч (ними прикрашали весільне печиво, пляшку горілки чи вина із житніми колосками, пару ложок для молодих, а також кінські гриви), що позначені назвами: *калі́на*, *красні лénти*, *запóлоч*. Менш поширеними знаками дівочої цноти є предмети, що мають назви: *сорóчка (рубáшка)* «сорочка молодой після шлюбної ночі», *прóстінь (рядно́, по́стіль)* «постіль після шлюбної ночі, яку підносили матері молодого/молодой або вивішували на воротах двору молодого», *красний фла́г* «весільний прапор», *віха́* «прив'язаний до палиці пучок сіна із червоною стрічкою; імітація весільного прапора», *пучóк красної лénти* «червоні стрічки, які вручали матері молодой», *красна матéрія* «червона матерія, яку дарували матері молодой», *красна лénточка* «стрічка, якою розмахували родичі молодой», *поду́шка із красною на́волочкою* «червона подушка, з якою танцювали

свашки молодого, підкидаючи її вгору», *красний пояс* «елемент одягу молодої», *красний рушнік* «атрибут друга».

Уже на основі переліку назв реалій, що сигналізують про невинність молодої, переконаємося в тому, що їх сполучною мотиваційною ланкою є червоний колір предметів, який другого весільного дня стає відповідним архісимволом. Важливими в цьому плані є слова матері молодої, яка, радіючи через наявність цих ритуальних атрибутів, вигукує: «*Тепер у нас усі красніє!*».

Зважаючи на те, що калинові грона найчастіше використовуються в обстежених нами селах під час дівич-вечора та другого весільного дня, можна зробити висновок про те, що цей східнослов'янський рослинний символ дівочства, незайманості, жіночості, краси, здоров'я у східнослов'янському весіллі має вужчу семантику: в умовах першої обрядової ситуації калина реалізує себе як символ заміжжя, а в умовах другої – як символ цноти молодої.

Лексема *флаг* позначає весільний прапор, який, на думку М. Сумцова, первісно був короговою вершників жениха [16, с. 11–12]. Лексема *віха* як назва весільного прапора, очевидно, зберігає формальний і значеннєвий зв'язок із заг.-вж. *віха* «жердина з віхтем соломі; гілка як знак».

Обрядово маркованими є найменування сорочки молодої з ознаками її дівочства, яку демонстрували усім присутнім, – *краса* [14, с. 695], *чесність*. На нашу думку, позначення конкретного предмета абстрактними евфемізованими назвами – свідчення високого ступеня важливості атрибута, який, без сумніву, не лише вирішував успіх подальшого весілля, а й долю молодої жінки. Аргументом цієї тези можуть бути слова матері молодого, яка, даючи невістці чисту сорочку напередодні шлюбної ночі, зауважує: «*Ця сорочка – твоя доля, твоє щастя, твоя й воля*», і друга, який, демонструючи позначену кров'ю сорочку, каже: «*Чесність – дуже важне діло*» [14, с. 695].

Поодинокі фіксації в говірках Луганщини має лексема *своє* «весільна шишка із червоними стрічками, за якою приходили посланці роду молодого, щоб пересвідчитися у цнотливості молодої». Цей лексичний евфемізм реалізовано у словах посланців: «*Ми прийшли за своїм!*».

До цієї самої групи обрядових реалій можна віднести вогнище, яке учасники весілля розпалювали біля двору молодого і плигали через нього, прядку і гребінь, з якими йшли до річки й імітували прядіння, і воду, якою обмивали молоду чи молодих, мили батькам ноги, а учасники весілля мили в річці руки. Вони позначені відповідними назвами: *костьор*, *веретено*, *прялка й гребінь*, *вода*. На наш погляд, ці реалії мають символіку повернення молодої до первісної чистоти. Таке припущення ґрунтується на тому, що вогонь у

слов'янських традиціях має очищувальну й цілющу силу [17, с. 14]; вода, за міфологічними уявленнями, є першоосновою, фундаментальною стихією світобудови [11, I, с. 240]; прядіння в моделі світу займає особливе, не співвіднесене ні з господарством, ні з ремеслом, місце, належить до божественних занять і регламентується богами, а не людиною [21, с. 189–190]; із цілющими властивостями веретена в українців пов'язано чимало повір'їв [19, с. 64].

Протилежну обрядову семантику мають предмети домашнього вжитку, які символізують нечесність, порочність молодої. Ці весільні атрибути позначені лексемами, що вживаються також у позаобрядовому мовленні: *хомут* «хомут, який надівали на когось із батьків молодої або на саму молоду (молодого)» (назва *хомуть* у цьому самому значенні зафіксована і в давніх описах слов'янського весілля [14, с. 695]), *решето*, *відрі без дна* «предмети домашнього вжитку, якими примушували молоду носити воду», *дірява бочка*, *зрізок без дна*, *жлукто* «ємності, у які молода лила воду», *колесо* «колесо, яке вивішували на ворота і крутили», *дірява ложка* «ложка для молодої». Об'єднувальним елементом семантичної структури цих назв є «дірявість, непридатність для користування» позначуваних реалій. Репрезентанти цієї мікрогрупи назв виявляють прозорий метонімічний зв'язок із відсутністю цноти в молодої, тому співвіднесені з ними денотати можна віднести до генітальних символів.

В одному із сіл нам розповіли, що на знак здійснення дефлорації молодої *просвердлювали у ставні дірку*. А в іншому, відправляючи молодих спати, дружок наказує їм: «*Ідіть порешетіть!*». Х. Вовк зауважує, що в українському весільному фольклорі «понеділкові» (весільні гості) навіть зверталися до поганських богів, щоб ті допомогли «провергати дірку», тобто здійснити обрядовий акт дефлорації. І додає, що це не лише українська, а й європейська традиція [2, с. 281].

Безперечно, у номінації інших атрибутів, позначених назвами *жовті (сині) лєнти* «стрічки, якими «прикрашали» в разі нецнотливості молодої весільних коней», *жовта гліна* «глина, якою примушували матір молодої фарбувати ворота свого двору», *білий рушнік* «атрибут друга», *біла заполоч* «біла заполоч на плящі із житніми колосками», мотиваційною ознакою став їх колір.

Таким чином, у регіональному обряді комори жовтий, синій, білий кольори вступають в антонімічні відношення із червоним кольором.

Явно негативну реакцію у присутніх викликають атрибути, що мають назви: *ганчірки*, *жельзо*, *відра* «предмети, які вішали до підводи», *склянки*, *побіті пляшки*, *чоботи драгі* «предмети, які сусіди кидали у двір молодого», биття по *мішку* з *пінелом*, молотьба *жіта*, розбивання *посуду*.

Використання цих реалій зумовлене змістом обрядової ситуації.

На перший погляд, дивний ритуал виконують в одному з обстежених нами сіл: «У *понеділок* *якась жінка біла глечик на п'язі у свекрухи. Її за-в'єрнуть у рядно й качають, а вона б'є, щоб усі сміялися*». Немає сумніву, що процес биття глиняного посуду в цій ситуації пов'язаний із позитивними емоціями учасників весілля. А в минулому, очевидно, він був пов'язаний з обрядом комори. Авторитетним підтвердженням нашого припущення є висновок А. Топоркова про те, що у слов'янському весільному обряді биття посуду пов'язане з актами, що змінюють соціальний статус нареченої, й асоціюється з дефлорацією чи пологами, осмислюється як побажання щастя молодим [15, с. 180–182].

У деяких населених пунктах у разі нецнотливості молодої на стіл клали *гарбуз* або ж підносили його матері молодої чи самій молодій, або ж *кидали гарбузчата услід поїзду*. Припускаємо, що на формування власне «коморної» символіки цього овоча вплинула така його ознака, як внутрішня порожнистість.

Подєколи з ритуальною метою у східнослов'янському весіллі використовують також тварин. Так, демонструючи цноту молодої, представники роду молодого впускають у хату, де перебувають весільні гості, червоного півня чи курку, що мають назви: *красний петух*, *курка*; потім їх ловлять і несуть варити. Позитивна весільна символіка півня має давні корені: у слов'янській міфології цей представник фауни є одним із зооморфних образів сонця [5, с. 135]. Червоного ж півня народна уява наділила особливими властивостями: вважається, що він приносить щастя, охороняє худобу від відьом, а малих дітей – від підміни нечистою силою [19, с. 236]. Учені відзначають, що курка як «вище» створіння у весільному ритуалі символізує продовження роду, відродження життя [19, с. 235]. Із цією самою метою в сучасному обряді *пускають у в'оздух голубів і стріляють*. Відомо, що голуб в Україні здавна символізує любов [13, с. 36].

Із протилежною семантикою використовується в обряді шлюбної ночі кінь, позначений лексемами *лошад*, *кобіла*: «*Матері лошад підводять за́дом – це ма́ти винува́та, шо дочка́ нече́сна. Як пло́ха́ молодá – кобі́лу в ха́ту введу́ть – вона́ на-пакос́те, а молодá приби́рає*». Різні весільно-об-

рядові дії з конем чи його імітацією зустрічаються на території всього східнослов'янського ареалу.

У східнослов'янських говірках існують і спеціальні назви молодої, зумовлені обрядом першої шлюбної ночі. Об'єднані вони навколо сем: «цнотлива молода» – «нецнотлива молода». Частіше на позначення дівчини, яка зберегла цноту до весілля, вживають назви: *чєсна* (*дівчина, дівка, молодá*), рідше – *дєвочка, хорóша* (*дівчина, молодá*), *гáрна* (*добросóвісна*) *дівка, цє́лка, благопо́лушина, ба́ришня, молодéць, непорóчниця, непорóчна, нетрíпуха, чiста, невíнна, нетрóнута, незáйнята* (*хло́пцями*), *незáймана, яка себе́ вiддер-жала*. Нецнотливу молоду називають переважно *нечєсна* (*молодá*), інколи – *пло́ха* (*молодá*), *нехорóша* (*дівчина, дівка*), *недíвчина, недíвка, ба́риня, гуля́ща дíвка, ба́ба розóдрана, по́критка, грєшина, сучка, трíпуха, спóрчена, стрьóпана, прогу́ляна, прогу́лялась, свєрдлена, опорóчена, зра́джена, неблагопо́лушина, яка себе́ не вiддержала*. Давніші джерела фіксують у відповідних значеннях поняття *чесна* – *нечесна* (*молода*) [4; 14]. Немає сумніву, що ці лексеми є позитивно або негативно конотованими, чимало з них виявляють додаткову генітальну семантику.

Наведений лексичний матеріал переконує в досить активній мовотворчості носіїв українських говірок Луганщини у характеристиці дівчини, яка зберегла/не зберегла цноту до весілля. А це є свідченням того, що цьому питанню тут донедавна надавалося неабияке значення.

Номінативні одиниці, пов'язані з обрядом комори, засвідчують свій високий потенціал до власне весільної символізації (зокрема, колірної, генітальної), евфемізації слів на позначення конкретних ритуальних атрибутів, а також до їх конотатії (позитивної або негативної).

Опис обрядових номенів у їх єдності з екстралінгвальними елементами обряду дозволив побачити ментальні й морально-психологічні особливості слов'ян, а також певною мірою наблизив нас до встановлення етимології давнього обряду комори як феномена української духовної культури.

Подальше дослідження репрезентованого у статті матеріалу (як окремих лексем і виразів, так і транскрибованого тексту) не лише філологами, а й етнографами та істориками відкриває перспективу створення в майбутньому цілісного портрету Східної Слобожанщини як української етнокультурної території.

Література

1. Боплан Г. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом із їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. де Боплан. – К. : Наукова думка ; Кембрідж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.
2. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
3. Гримич М. З дівчини – в жінку: перша шлюбна ніч в українців / М. Гримич // Народна культура українців: життєвий цикл людини : іст.-етнол. дослідж. : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – К. : Дуліби, 2012. – Т. 3 : Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012. – С. 176–191.

4. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / сост. В. Ивановъ. – Х., 1898. – Т. 1. – 1012 с.
5. Иванов В. Славянские моделирующие семиотические системы: Древний период / В. Иванов, В. Топоров. – М. : Наука, 1965. – 244 с.
6. Ігнатенко І. З дівчини – в жінку: обряд «комори» та символіка дівочої цноти в українському весільному ритуалі / І. Ігнатенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини : іст.-етнол. дослідж. : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – К. : Дуліби, 2012. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012. – С. 192–202.
7. Каліновскій Г. Описаніє свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ, въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи, такожъ и въ Великороссійскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами употребляемыхъ / Г. Каліновскій // Харьковскій сборникъ. – Вып. 3. – Х., 1889. – С. 163–174.
8. Костенко Л. Весільна комора у контексті обрядів господарської магії / Л. Костенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pyrohiv.com.ua/ua/articles/read/192/vesilna-komora-u-konteksti-obrjadiv-gospodarskoj>.
9. Махній М. Чистота шлюбу або Дівоча цнота як культурний феномен / М. Махній [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mahniy.blox.ua/>.
10. Маховська С. «Ой з-за гори старостоньки»: Весільні традиції Слобожанщини кінця XIX – початку XXI ст. / С. Маховська – К. : Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, ПП «Фоліант», 2014. – 316 с.
11. Мифы народов мира : [энциклопедия] / гл. ред. С. Токарев. – М. : Советская энциклопедия, 1991–1992. – Т. 1–2.
12. Порхун І. Етапи втаємнення української молоді в суть сексуальних стосунків (XIX – початок XX ст.) / І. Порхун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/40_OINBG_2014/Istoria/4_181159.doc.htm.
13. Потапенко О. Словник символів / [О. Потапенко, М. Дмитренко, Г. Потапенко та ін.] ; за ред. О. Потапенка, М. Дмитренка. – К. : Ред. часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
14. Свадьба, записанная въ Харьковской губерніи // Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русскій край, снаряженной И. Р. Географическимъ обществомъ, Юго-западный отдѣлъ : Матері. изслѣдованія, собранныя д. чл. П. Чубинскимъ. – СПб., 1877. – Т. 4. – С. 679–696.
15. Славянские древности : [этнолингвистический словарь] : у 5 т. / под ред. Н. Толстого. – М. : Международные отношения, 1995. – Т. 1. – 584 с.
16. Сумцовъ Н. Хлебъ въ обрядахъ и пѣсняхъ / Н. Сумцовъ. – Х., 1885. – 140 с.
17. Токарев С. К вопросу о значении женских изображений эпохи палеолита / С. Токарев // Советская археология. – 1961. – № 2. – С. 12–20.
18. Толстая С. Символика девственности в полесском свадебном обряде / С. Толстая // Секс и эротика в русской традиционной культуре / сост. Л. Топорков. – М. : Ладомир, 1996. – С. 192–206.
19. Українська минувшина : [ілюстрований етнографічний довідник] / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна та ін. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
20. Українська мова : [енциклопедія] / редкол. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблюк та ін. – 2-ге вид. виправ. і допов. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.
21. Цивьян Т. К мифологическим обоснованиям одного случая табу: Ласка (Mustela Vulgaris) / Т. Цивьян // Проблемы сов. этнографии: К 100-летию со дня рожд. чл.-корр. АН СССР Д. Зеленина. – Ленинград : Наука, 1979. – С. 187–193.